

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У СПЕЦИФІЦІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНТАЛЬНИХ РИС

Політичні реалії сучасної України обумовлені особливостями української національної ментальності, сутність якої слід розглядати в контексті розвитку вітчизняної історії і культури.

Ключові слова: ментальність, політичний простір, соціально-політична свідомість, архетипи національного буття.

Бондаренко Ольга

Политическое пространство современной Украины в специфике национальных ментальных черт.

Политические реалии современной Украины обусловлены особенностями украинской национальной ментальности, суть которой следует рассматривать в контексте развития отечественной истории и культуры.

Ключевые слова: ментальность, политическое пространство, социально-политическое сознание, архетипы национального бытия.

Bondarenko Olga

The political space of modern Ukraine the specific of national mental features.

Political realities of modern Ukraine are conditioned by the features of the Ukrainian national mentality, the essence of which should be examined in the context of development of domestic history and culture.

Keywords: mentality, political space, socio-political consciousness, archetypes of national life.

Складна динаміка суспільних змін в новітній Україні вимагає аналізу стимулюючих і стримуючих засад, які виникають на цьому шляху, переосмислення співвідношення матеріального і духовного в життєдіяльності суспільства, з'ясування місця людини в економічних, соціальних, *політичних* реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в індивідуальній та соціальній свідомості сучасного громадянина України. Зокрема, такими, що вимагають спеціальних досліджень, постають особливості формування політичного простору сучасної України в аспекті впливу на його формування розмаїття національних ментальних рис.

Вже в давньому світі мислителі інтуїтивно передбачали наявність певного просторового аспекту розуміння суспільного життя й організації соціально-політичних інституцій соціуму, визначення їх значною мірою соціально-психологічними, тобто “ментальними”, чинниками, що пізніше перетворилося на класичні соціально-філософські й соціологічні теорії та концептуальні підходи “нахилів розуму” Р.Декарта, “духу народу” Г.Гегеля, Дж.Віко, М.Костомарова, П.Куліша, М.Грушевського, “психологічного атомізму” І.Ф.Гербарта, “народного духу” Х.Штейнтала і М.Лацаруса, “психології народів” В.Вундта, тощо. Етнолог і філософ Л.Леві-Брюль, історики Ж.Лефевр і Л.Февр, соціальні психологи Й.Мейєрсон і З.Барбу, історики Ж. Ле Гофф, Р.Мандру, Ж.Дюбі, теоретик культури Й.Хойзінга, етнолог К.Леві-Стросс, філософ й історик культури М.Фуко, філософ і соціолог Г.Зіммель, соціологи М.Вебер, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Парк, Ю.Габермас, П.Бурдьє, Е.Гідденс, Н.Луман й інші – всі вони при вивченні людини в її різноманітних суспільних іпостасях, зокрема як суб'єкта соціально-політичних відносин, так чи інакше залучали контекст ментального феномена.

На пострадянському просторі науковці в галузі соціології політики зробили чималий внесок у розробку політичної тематики, це – Ю.Качанов, О.Філіппов, А.Вардомацький, Ю.Веденєєв, В.Комаровський, Є.Кузьмін, Ю.Левада, І.Мостова, С.Пшизова, К.Симонов, М.Шматко й інші. Російські вчені Ю.Гудіна, Г.Голосов, І.Гомеров, О.Мелешкіна, О.Страхов, В.Халіпов, Ю.Шевченко зробили певний внесок у вивчення загальнотеоретичних проблем становлення електоральної культури як соціального явища, роботи В.Колосова, О.Жидкіна, О.Морозової, Б.Овчиннікова, Д.Орешкіна, Р.Туровського присвяченні питанням формування електоральних районів та перехідних електоральних територій, І.Клямкін, О.Кукоба, В.Леднєв, О.Попова, Н.Трошина, Н.Яргомська зосередились на порівняльному аналізі показників електоральної культури різних регіональних суб'єктів.

Посеред українських науковців увагу І.Бекешкіної, В.Бебика, О.Куценко привертають зміни політичної структурованості українського суспільства та динаміка партійних преференцій виборців, С.Білоусов, М.Дністрянський, Б.Ідрісов, І.Кононов, Т.Кучеренко, А.Лобанова, В.Миронюк, Є.Хан, К.Черкашин розробляють напрямки регіональної електоральної географії та її впливу на загальнонаціональні політичні процеси, М.Білецький, С.Макеєв, М.Недюха, О.Стегній, О.Толпиг, Н.Погоріла, В.Паніотто, В.Подшивалкіна зосереджують увагу на компаративному аналізі міжрегіональних соціокультурних та політичних відмінностей. О.Вишняк, Б.Гаврилишин, Є.Головаха, В.Городяненко, О.Князева, Т.Кучеренко, І.Мигович, Н.Паніна, В.Пилипенко, В.Хмелько, Ю.Яковенко, Н.Соболева, В.Васютинський, І.Кучерів, А.Ручка, М.Чурилов, В.Полторак та чимало інших вітчизняних вчених в своїх роботах опосередковано торкаються дослідження характеристик "суб'єктивної реальності" українського соціуму (тобто ментального аспекту, зокрема) на політичні процеси в країні.

Проте, дослідженню безпосереднього впливу специфічних рис української ментальності, зокрема й в її територіально-регіональному аспекті, на особливості становлення та динаміки політичного простору сучасної України у вітчизняній соціальній науці приділяється ще мало уваги. Такі дослідження є конче необхідними. Їх важливість обумовлена, найперше, тим, що нові підходи до з'ясування можливостей економічного зростання України мають охоплювати не лише матеріальні, але й духовні (ментальні) важелі заради бачення головних причин нашого соціального неблагополуччя. Саме тому, ставлячи собі за мету прискорення соціально-економічних реформ в Україні, не можна ігнорувати процеси, що відбуваються в соціально-політичній сфері українського суспільства, з їх центром в людині як носії певних властивостей ментальності.

Термін "ментальність" слід розуміти як «"спосіб думання", "сукупність інтелектуальних навичок", "склад розуму", "умонастрій" тощо, властивість індивідуального чи колективного розуму, "спосіб думання" за аналогією зі "способом роблення"» [1], як "манери мислити", "автоматизми думки", "спосіб бачити світ та орієнтуватися в світі" [2], як загальне "психологічне оснащення" представників певного суспільства й суб'єктивний "зріз" суспільної динаміки [3], як «форму повсякденної колективної свідомості та сприйняття ідей певним соціальним середовищем» [4], як «фіксований спосіб типу мислення та орієнтації в соціальному й природному світі» [5] й таке інше. Ментальність, що визначає цілісний спосіб життєдіяльності, є загальним для соціально-політичної або етнічної спільноти людей принципом поведінки та мислення, завдяки якій можна оцінювати та прогнозувати соціальні реакції людей на певні події в конкретній країні. У відповідності до розмаїття форм прояву ментальності в різних сферах життєдіяльності суспільства є підстави розглядати вплив ментального чинника на окремі з таких сфер, зокрема, на перебіг соціально-політичних процесів в суспільстві. Феномен ментальності "ховається" за створенням такої моделі поведінки суспільного індивіда, дотримання якої дає йому змогу упевнено почувати себе в суспільстві, а суспільна реальність постає як результат рішень конкретних суб'єктів з усією їх мотивацією. Завдяки цьому "соціальна фізика" в соціально-філософських дослідженнях доповнюється "соціальною феноменологією".

Якими є специфічні риси української ментальності, що чинять суттєвий вплив на особливості формування політичного простору сучасної України?

Після проголошення в 1991 р. незалежності України перед молодого державою постала низка складних завдань, посеред яких, зокрема, демократизація політичної системи та формування єдиної політичної нації.

Духовна ситуація сучасного українського суспільства є непростою. Стабільність життя, його передбачуваність і рівний плин завжди були ознаками суспільного й особистого порядку і благополуччя, процвітання держави, впевненості людини у майбутньому. Але наше суспільство не є стабільним й усталеним, бо перебуває в стані трансформації – з її багатомірністю суперечностей, змінами соціальних розкладів, різновидами протистоянь соціальних сил, залученістю людей до масових радикальних реформ, швидкою зміною систем суспільних цінностей і пріоритетів життєдіяльності тощо.

Однією з важливих причин кризового характеру перебігу суспільних процесів, що переживає наше суспільство, є нечітке розуміння того, що насправді з суспільством відбувається, а отже, відсутність взаєморозуміння між людьми, членами різних соціальних груп і страт, представниками різних гілок влади, учасниками різних політичних партій і рухів.

Не сформульовані та не зафіксовані в ідеологічному самовизначенні мета та напрямок подальшого розвитку нашого суспільства певною мірою обтяжує ситуацію, сприяють не розв'язанню, а її загостренню, бо спонукають змагання у сфері політичних відносин, конфлікти економічних інтересів, боротьбу за вплив на перебіг соціальних процесів. Усе це певним чином позначається на психологічному стані кожного члена суспільства, сприймається, відтворюється, оцінюється ним. Особистісна площина сприйняття та оцінювання перебігу соціально-політичних процесів в сучасній Україні безпосередньо стикається з ментальною проблематикою та супроводжується ментальним обробленням цих процесів.

Якими є риси національної ментальності в Україні? Яким чином вони чинять вплив на структуру й особливості політичного простору сучасної України? Як це відбувається? Чи можна прогнозувати певні напрямки та зміст ментальних трансформацій в аспекті становлення єдиної модерної політичної нації в Україні?

Аспект становлення єдиної модерної нації є чи не найважливішим. Ментальність, яка посідає чільне місце в соціальних та духовних процесах формування потужного єдиного національного соціуму будь-якої країни та є стрижневим моментом національних культур, характеру, вдачі, мрії тощо, постає суттєвою складовою *національної ідеї* як цементуючої складової створення модерної політичної нації в Україні та безпосереднього фактору динаміки суспільно-політичних процесів. За часів новітньої історії України варіант тлумачення національної ідеї, що був запропонований Президентом Л.Кучмою в доповіді "Шляхом радикальних економічних реформ" (у жовтні 1994 р.), є таким: «Наша мета – утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального солідарного суспільства, що ґрунтується на історичних традиціях, на менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал громадян, де кожний громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності як особистості, суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи». В цьому формулюванні визначення національної ідеї здійснюється в аспекті певних міфологем культури в їх історичному розвитку, що спрямований на досягнення світового рівня та відповідного способу життєдіяльності, зокрема, й в аспекті політичного "зрізу" ментальності, в плані відкритості українського менталітету до засвоєння європейських ліберальних соціальних інститутів, політичного плюралізму, економічного лібералізму та культурного атономізму. Перший Президент новітньої України Леонід Кравчук в своєму інтерв'ю 2007 р. національну ідею формулює так: «вона полягає в тому, щоб побудувати в Україні духовне, *політичне* і економічне *національне життя*, яке відповідало би демократичним цивілізованим стандартам. Наше життя має бути національним, наша політика має бути національною, наші лідери повинні бути національними... В цьому випадку наше життя буде багатим й духовним» [6]. Тлом багатого й духовного цивілізованого життя народу України постає національний зміст ментальності в її соціально-політичному контексті.

Яким слід бачити соціально-політичний контекст національної української ментальності?

Поле політики (як й інших складових соціального простору) функціонує на засадах власної логіки функціонування. З'ясувати такі засади, показати їх системність, багатшаровість, дослідити агентів й акторів політичних практик сучасного українського суспільства є, безперечно, важливим й цікавим завданням вітчизняного соціального знання.

Становлення соціально-політичної свідомості в Україні має довгу, складну й драматичну історію. Її розвиток, змінювання, територіальне й соціальне поширення значною мірою відображають історичні процеси становлення української нації та її духовності, культурної, політичної та економічної історії.

Зокрема, одним з основних складників генетичного коду українського народу в суспільно-політичній та державотворчій практиці називають так звані самоврядні потенції української ментальності [7]. Зумовлені вони двома головними взаємопов'язаними чинниками: особливим геополітичним положенням України, суспільно-політичним розвитком її народу в умовах кордонної цивілізації і недостатньою розвиненістю впродовж усієї історії державно-правових інституцій, спричиненою умовами бездержавного або напівдержавного існування. Під впливом означених чинників, як реакція і своєрідна компенсація за відсутність протягом століть власної державності, в українській ментальності набувають сили і

утверджуються самобутні самоврядні потенції: 1) психологія працюючого господаря, здатного навіть за найнесприятливіших соціально-політичних умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми життєдіяльності та раціонального господарювання внаслідок необхідності самим собі давати раду й боротися за виживання, бо чекати допомоги було нівідкіль; 2) жадоба свободи, стихія вільної самодіяльності особистості, небажання з давніх-давен «знати ні царі ні пана» (М.Костомаров), незасвоєння українським етносом однієї з основних засад візантизму – панування загального над індивідуальним, і як наслідок «ніхто не бажав бути глядачем світової драми – кожен конче прагнув стати її актором»; саме незалежна особистість є однією з умов створення дієвої системи місцевого регіонального самоврядування, про що в історії України свідчить високий ступінь громадсько-політичної самоорганізації українського народу, починаючи з вічових часів, вибірність; 3) за умов відсутності власної державності і нерозвиненості державно-правової традиції суспільно-політичному розвитку українців, в Україні натомість витворюється неповторна народна правосвідомість – стійка потенція, спроможна в усі (особливо несприятливі) часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання (вічова законотворчість, копні суди, братське судочинство, трансформація магістратських судів у бік звичаєвого права, національно-своєрідний характер земства і т. ін.); 4) найголовніше, українська ментальність увібрала в себе здатність до громадсько-політичної творчості “знизу” (різноманітні форми місцевого самоврядування, такі як братства, Магдебурзьке право, козацька автономія, земства, а також конституційна історія місцевого самоврядування). Отже, самоврядні потенції української ментальності є позитивним надбанням українського народу, невід’ємною часткою його історичного й культурного “образу”. Їх наявність і стійкість є свідченням того, що будь-яка реформа в Україні приречена на невдачу, якщо вона не сприймається місцевим самоврядуванням. «Образ держави», за політичною засторогою Цицерона, має відповідати «образу народу». А самоврядні потенції української ментальності якраз і належать до тих базових рис українського народу, які разом з іншими чинниками покликані допомогти у створенні держави, адекватної вдачі українського народу.

Але, не заперечуючи ці й інші притаманні соціально-політичній свідомості українців властивості, слід особливо звернути увагу й на таку.

Йдеться про *хуторянський* аспект соціопсихології українця, “хуторянську” стихію національного характеру українського народу, прив’язаність психіки людини до «свого хутору», своєї території проживання, до свого локального соціуму, – про що М.Гоголь, великий знавець українського менталітету, казав: «народ – негідник, але це *наш* негідник, бандит, але це *наш* бандит».

За символікою архетипів національного буття, запропонованою М.Гайдеггером, життєве наповнення буття розкривається через концепти Дім – Поле – Храм. В змістовному вимірі вони утворюють єдине ментальне поле певної нації. Архетип “Дому” для українця є вельми значущим. “Дім” – це довкілля буття людини, в якому вона “хазяїн оселі”, де для особистості «своя правда, сила і воля» (Т.Шевченко). “Дім” є географічно-територіальною та соціальною нішею перебування людини в Універсумі.

З одного боку, з символікою архетипу “Дім” пов’язана така дуже важлива й вельми позитивна властивість української національної ментальності, як індивідуалізм, буянність вільної індивідуальності за умов особистісного завоювання світу. Така стихія вільної самодіяльності особистості надавала можливість вижити в умовах кордонної цивілізації, що протистояла варварству кочових набігів, вона живила і республіку козаків, і вольницю бурсаків, і вдачу “мандрових дияків”, і ініціативу городян у містах, яким було надано Магдебурзьке право. На такий самий розвиток вільної індивідуальності спиралась і кордонна цивілізація піонерів американських прерій, з якої починається історія США.

З іншого боку – паралельно вироблявся ментальний архетип протиставлення рідної домівки території “за Домом”, який в певних контекстах може розумітися як гальмівний, відігравати негативну роль. Коли, за часів становлення українського етносу, вели між собою боротьбу “землеробський” і “кочовий” фактори, коли українська національна культура виникала як “пограниччя” між “осілим” та “кочовим” елементами (В.Липинський), між “цивілізацією плуга” та “цивілізацією степу”, як співіснування “осілої і кочової державності” (О.Прицак), “Дім” був територією соціального порядку й соціально-психологічного комфорту, за яким – “темрява зовнішня”, “безодня”, хаос. Цьому хаосу і потрібно було протиставити

“розумну ойкумену”, якою виступав “Дім”. Улаштування власного “Дому”, у відповідності до концепції історії А.Тойнбі за схемою “Заклик – Відгук”, і було відповіддю української цивілізації на заклики Універсуму. “Дім”, власний хутір, особисто відвойована територія в національній свідомості набували статусу реального “матеріального” свідoctва соціально-психологічних надбань й комфорту, перемоги порядку над хаосом, наростала цінність поняття кордону, межі, ліміту. Опозиція “хутір – степ” (“дім – те, що за домівкою”) стала опозицією порядок – хаос, софійність – безодня.

В контексті українських політичних реалій сьогодення означене вище явище з української історії перетворилося на феномен структурованості соціально-політичного простору за критерієм “своє – чуже” (“свої – чужі”) ідеологічні конструкти, потреби, інтереси, цінності, політичні фігури). Виробляється певний психоповедінковий стереотип, який полягає в активізації протидії культурному, духовному, політичному начебто насильству з боку “чужого”, заради збереження власної ідентичності, “свого” соціокультурного простору.

Так виникають регіональні відмінності електоральних культур – в аспекті ментального архетипу “Дім” (“своє”), а отже суттєвими постають соціокультурні відмінності між регіонами. Вивчення соціокультурних особливостей та відмінностей регіонів, того, наскільки вони є суттєвими, можливо чи ні, і як швидко чи повільно, подолання таких відмінностей – і все це в аспекті формування сучасної цивілізованої державницької загальнонаціональної електоральної культури в Україні – внаслідок цього постає дійсно важливим завданням наукового знання.

А такі регіональні відмінності, за якими стоїть й феномен ментальності, викликані, перш за все, соціокультурними відмінностями між регіонами, на політичному просторі сучасної України, безумовно, є. За штучним поділом сучасними політтехнологіями України на так звані “схід” та “захід”, тим не менше, стоять певні розбіжності у ментальних властивостях жителів України східного регіону, ментальність яких відносно тривалий історичний час цілеспрямовано формувалась російськими державними й державно-релігійними інституціями, ідеологічними програмами, спеціальними державно-адміністративними заходами, та жителів центральних та західних регіонів України, які переважно орієнтовані на західноєвропейські суспільно-ідеологічні й культурні програми й світогляд.

Український “схід” – це певний консерватизм в мисленні, соціальна інертність, відсутність достатньо швидкої реакції на зміну обставин для адекватної корекції суспільної поведінки, звичка до безвідповідальності, до намагання отримати винагороду без докладання належних зусиль, недбале ставлення до інструкцій й законів, неповага до діяльності колег, відсутність ощадливого ставлення до робочого часу, уникання особистої відповідальності та перекладання її на іншого, зневажливе ставлення до власного здоров’я, відсутність чіткої установки особи на розвиток власної конкурентоспроможності в праці; викривлене розуміння соціальної справедливості, деформованість уявлень про захист від економічних труднощів як про обов’язок держави, а не кожного особисто, сприйняття як цілком нормального явища авторитарних методів правління, соціальна заздрість як наслідок тривалої зрівнялівки в оплаті праці; «риси євразійського характеру, що не має яскраво розвинутих здібностей до підприємництва в сфері виробництва чи торгівлі» [8] й таке інше.

Важко погоджуватися з такими реаліями... Звичайно, витoki різноманітних, позитивних і негативних, особливостей української національної ментальності пов’язані не лише зі складною соціально-економічною ситуацією сьогодення, чи з руйнівними наслідками історичного минулого, чи з плановою централізованою економікою та ідеологією радянських часів. Зрозумілим є те, що завдання побудови цивілізованого загальнонаціонального політичного простору в Україні вимагають поступової трансформації свідомості й ментальності її соціальних суб’єктів у напрямку наближення до рис, які відповідають вимогам ефективного розвитку такого суспільного середовища. Оновлення української національної ментальності, від чого в багато чому залежить рух країни вперед, й, зокрема, вироблення сучасних ефективних форм політичного життя, слід здійснювати на тлі системного вивчення чинників її формування, з’ясування джерел прояву тих чи інших її властивостей, реальної оцінки термінів та можливостей подолання її негативних рис, адаптації масової свідомості до сучасних вимог реалізації суспільної життєдіяльності, нових механізмів господарювання в економіці, інновацій в політиці та в духовній сфері окремого регіону або країни в цілому. Народ України переживає процес самоусвідомлення, усвідомлення своїх національних ідеалів – і для цього потрібне економічне підґрунтя, суспільно-політичний лібералізм,

залучення інтелектуального потенціалу нації, кращих надбань духовності, щоб прискорити початі в країні перетворення, не допустити розчарування в національній ідеї, яка цілком здатна стати для суспільства інтегруючою силою.

Рух України до цивілізованого суспільства відбувається нелегко, але процес трансформацій в цьому напрямку йде. Докорінно змінюються й соціально-політичні засади життєдіяльності українського суспільства. Паралельно відбувається трансформування політичного менталітету України. Воно є процесом довготривалим, при цьому неодмінно виявляє себе певний консерватизм суспільної та індивідуальної свідомості з позитивними та негативними рисами, який спроможний гальмувати подальший суспільно-політичний розвиток країни. Для впровадження та зміцнення справжніх ринкових засад та кращих європейських стандартів життя в Україні вкрай необхідним є уважний погляд науковців й політологів на особливості та витоки українського політичного менталітету, шляхи забезпечення його якісних змін. Посеред мотивів і механізмів суспільно-політичної діяльності людини й суспільства особливе місце посідає світ психологічних почуттів людини, національна самосвідомість, характер, духовний склад, тобто те, що прийнято називати менталітетом. Він потребує системного, комплексного вивчення, як в аспекті загальнонаціональної цілісності, так і в аспекті його регіональних особливостей в Україні. Цього потребують сучасні реалії життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми теорії ментальності / М.В.Попович, І.В.Кисляковська, Н.Б.Вяткіна та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.
2. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа "Анналов". – М.: РОССПЭН, 1993. – 243 с.
3. Храмова В. Ментальність // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 91.
4. Гуревич А.Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 1989. – 197 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 480 с.
6. Леонид Кравчук. В 91-м году у меня было больше основания для роспуска ВР // Без цензуры. – 2007. – 24 травня. – С. 14.
7. Горбатенко В. Самоврядні потенції української ментальності // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. 942 с. - – С. 134.
8. Савельєв Є. Теорія інвестицій перехідних економік та інтеграційні процеси: пошук моделі для України // Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: інвестиційні аспекти. – Матеріали ІУ Міжнародної наукової конференції І.ЄС – У"99 (13-15.09.1999 р.). – Ялта-Форос, 1999. – С. 29-30.